

STANOVNIŠTVO ZADRA

U neposrednoj blizini severodalmatinskog kopna leži poluostrvce (ranije ostrvce) na kome je Zadar. Jugozapadno poredano je u tri reda mnoštvo većih i manjih ostrva, a sa kopnene strane pruža se i lagano diže prama severu i istoku brežuljasta površina. Smer pružanja čitavog tog područja ide od severo-zapada prama jugo-istoku, — i ostrva i brežuljci pružaju se dinarski.

Poreklo stanovništva i njegove osobine

Sve one struje migracija, koje su vekovima osvežavale stanovništvo Zadra, možemo da svedemo na dva glavna smera: *jedan dolazi sa kopna, a drugi s mora*. Prvom su strujom dolazile kvantitativno jače grupe naroda, a drugom kvalitativno značajnije. Prvi su svojim brojem popunjavali prazne prostore, dok su drugi davali karakter i kulturnu formu varoši.

Poznato je, da su Rimljani pokorili Liburne, i proveli romanizaciju. Prvo zadarsko varoško stanovništvo bilo je produkt mešavine Romana sa Liburnima. To je baš ono pravo romansko-dalmatinsko stanovništvo, koje su Slaveni zatekli u varoši. Možda je u toj mešavini bilo i infiltracija nekih drugih manjih etničkih grupa, ali nemamo nikakvih izvora po kojima bismo to zaključili. Po pojedinim grčkim (Grisogonus, Alexia, Paleologo) i germanskim (Odalbertus, Aufredus) ličnim imenima, koja se nalaze u najstarijim ispravama, možemo samo suditi o raznim ekonomsko-kulturnim vezama varoši sa tim narodima. Takvih je veza bilo i kasnije sa Francima i sa Vizantom i one se odrazuju u raznim kulturnim pojavama varoši; ali ništa ne znamo o nekom jačem mešanju stanovništva sa spomenutim narodima. Jedino, što je poznato, da je četvrta krstaška vojna u XIII. veku ostavila svoje bolesnike po zadarskim ostrvima. Od XII. veka počimlje prva arhivska građa po kojoj možemo da zaključimo, da Slaveni ulaze u varoš. Od XIII. veka već teče pouzdani arhivski materijal.¹ Tu ćemo naći mnoštvo isprava o prodajama zemljišta, testamenata, darovština i povlastica u kojima

¹ K. Jiriček: Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters (Denkschriften der kais. Akademie der Wissenschaften in Wien, Phil. hist. Classe Band XLV, III, I. Th.).

ima slavenskih imena i prezimena zadarskih građana. Uveravamo se, da je u XIII. veku okolica bila sva slavenska, te da sav taj slavenski elemenat u varoši i izvan nje nije bio samo kmet varoške gospode. Oni su slobodni i slobodno raspolažu svojim imetkom. Slavenske porodice darivaju zadarske manastire svojim posedima. Prodavaju i kupuju zemljišta kao slobodni ljudi sa jednakopravnim varoškim romanskim elementom. U mnogim ispravama uz „testes latini“ nalaze se i „testes sclavi“. U samoj varoši govorilo se je dosta i hrvatski. Vidi se da neka prezimena nisu nastala po samoj patronimici i metronimici ličnih slavenskih imena, već i po karakteristikama nekih osoba, koje su neki građani izražavali u svome jeziku. Na primer u jednoj ispravi iz god. 1181 nalazimo prezime Domachia Strechia (domaća sreća).¹ God. 1177 puk je zadarski dočekao papu Aleksandra III., pak ga je s velikim slavljem pratio do katedrale pevajući pesme i hvale „svojim slavenskim jezikom“.² Brakovima, dalekom trgovinom po slavenskom zaleđu napredovala je slavenizacija varoši.³ Najbolje je uspela i prodrla u onaj najintimniji život, gde su žene — kao najkonservativniji elemenat — bile glavni faktor. Taj duh ipak nije nikad mogao da dođe do višeg izražaja u javnom životu varoši. Zato mi o tom slavenskom karakteru jednog dela starog zadarskog stanovništva možemo da sebi pravimo sudove samo na temelju nekoliko stotina ličnih imena i prezimena, koje nalazimo po starim ispravama i po nekim putopisima. Ono što Slaveni nisu nikada uspeli, da osvoje i obore, to je stari romanski karakter varoši. Javne i kulturne manifestacije varoši bile su romanske, i one su se tako čisto uzdržale i onda kad je slavenstvo prodrlo i u krv i u srž onih zadnjih ostataka romanskog stanovništva u varoši. Valjda je tomu bila uzrokom tiha slavenska priroda, koja beži od javnih manifestacija. Svakako je osećaj slabosti prema snažnoj romanskoj kulturi vršio glavnu službu u to doba. Hrvati su po prostranoj okolini, koja se protezala do podnožja Velebita i Dinare, gradili kule i gradove, crkve i kraljevske dvorove, ali što je sve to bilo prema auktoritativnoj veličini zadarske katedrale, prema mističnoj privlačivosti Sv. Krševana, ili impozantnosti rotunde Sv. Donata, i prema svim onim ostalim spomenicima romanske kulture? Hrvati su imali i svoju državnu organizaciju u neposrednoj blizini varoši, imali su i svoje kraljeve i svoje banove, župane i knezove, ali što je sve to bilo prema onom jednom jedinom i najznačajnijem izražaju romanskog duha — prema redu i organizaciji varoškog municipija? Njihov je visoki auktoritet priznavala rimska stolica, razne malene i velike države, što nam najbolje potvrđuju razne privilegije i trgovački ugovori Zadra, koji su dizali blagostanje varoškog elementa. U njemu je čovek mogao da slobodno radi i stekne, pak da mu plodovi rada i život budu potpuno obezbeđeni od varoških vlasti. Blagostanje se u varoši razvija. *Joffroi de Villehardouin* piše o Zadru iz god. 1202, kad su ga osvojili krstaši: „... et

¹ *Jiriček o. c.*

² *Kukuljević, Archiv IV. (Baroni knj. XII.).*

³ *Jiriček o. c. str. 63.*

sette ville si est moult riche et moult bonne, et de tous biens garnie..."¹ To je privlačilo Slavene iz okoline u varoš, i tu bi ih ona već u prvoj generaciji asimilirala, tako da su dalje osećali samo za interese svog municipija, svoje nove domovine.

Političke prilike druge polovine Srednjega Veka bile su još uvek nesigurne na Jadranu. U zaleđu oseća se tlak velikih srednje-evropskih država, a na samom Jadranu rapidno raste moć lagunske varoši. Kopnene države potpomažu gusare i uskoke da oteščaju plovidbu i trgovinu po moru, i da pokažu da su i one nešto na obalama tog mora. Venecija vreba na lepo razučenu obalu istočnog Jadrana, jer je uverena da se bez te obale ne može vladati putevima u Levant. Jadranske varošice osnivaju svoju egzistenciju na moru. Zato u tim mutnim prilikama često traže zaštitu Venecije, ali kad im ona ne treba i kad one osećaju malo jače njenu pohlepu, one se bune i oslobađaju, da zaštite svoj individualitet i svoju neovisnost, pak bilo to i pod protektoratom vladara iz zaleđa. Ipak su te kratke mletačke dominacije uplivala na karakter dalmatinskih varoši. One su se od IX. veka upravljale po svojim vlastitim statutima skoro kao nezavisne male demokratske republike. Od 1320, uplivom Venecije one se pretvaraju u aristokratska municipija. Iza „Serrata del Consiglio maggiore“ (zatvaranje velikog veća) vlast prelazi u ruke nekolicine građana (Consilium Nobilium Jaderae). Građanstvo se sada deli na plemstvo (nobili) i puk (popolari), a to je donekle zaustavilo prodiranje Slavena u jezgru varoši, u plemićko telo. Tražilo se poznavanje latinskog jezika. Ono nekoliko starih porodica zgrabilo je svu vlast bojeći se, da došljaci ne poremete stari red i organizaciju varoši. U XV. veku stvara se i treće telo, građansko (cittadini), koje je stajalo posredi plemstva i puka. Vremenom postaje to najpouzdaniji i — kao osnov trgovine i obrta — najznačajniji stalež u vapoši. On se je nadopunjavao iz puka, gde je bilo najviše Slavena, ali su inače njegovi članovi vrlo teško, skoro nikako, prelazili u plemićko telo. Plemstvo je primalo samo potomke nastanjenih romanskih i mletačkih plemića.

Kad je god. 1409 došla definitivno Venecija na ovu obalu i zauzela varoši, našla je okolinu Zadra sa vrlo retkim stanovništvom. Neprestane borbe ugarsko-hrvatskih kraljeva i knezova, bolesti i kuge razredile su stanovništvo. Iz iskustva nije mogla da veruje stanovništvu varoši, pak je iz potrebe da obezbedi ove krajeve favorizirala kolonizaciju Slavena iz susjednih oblasti. Trebala ih je po krajini i po ostrvima kao vojnike i težake, a i u samoj varoši za bezbednost. U ovo je doba ulazilo i mnogo slavenskih plemićkih porodica iz Nina i drubih gradova u Zadar (Zoranić, Ljubavac, Crnica i dr.). U varoši se tako stvorio sa tim prvim hrvatskim elementom i starim Romanima onaj amalgam, koji je dočekao onu snažnu i nezadržljivu bujicu naroda, koja se skoro pojavila na ovim stranama iza pada Bosne u turske ruke (1463). Ona neprestano teče kroz vekove, sad jače,

¹ Izvadeno iz: *T. G. Jackson, Dalmatia, the Quarnero and Istria with Cettigne Oxford 1887, Vol. I. pag. 269.*

sad slabije do svršetka mletačko-turskih ratova. Konačno se je ona ustalila u okolini varoši, i kad je prestao tlak sa Istoka ona ostaje kao jedini značajni faktor u osvežavanju varoškog stanovništva.

Ovu drugu struju nazivljemo dinarskom, jer su u njoj Dinarci najglavniji elemenat. U njoj se javljaju dve etničke grupe: slavenska i romanska. Prva prevladava; druga je slabija i sastoji se od crno-vlaških (Morlacchi) elemenata, i biva od jače slavenske grupe asimilirana. Predstavnici te stopljene celine ulaze i prodiru u varoško stanovništvo od XV. veka do konca velikog rata.

Kad je pala Bosna oseća se već na ovim stranama, da je Turčin blizu. Mletački senat odmah god. 1463 naređuje, da svi vojno nesposobni elementi (žene, deca i starci) pređu sa kopna iz okoline Zadra na ostrva. God. 1468—69 počimlju prve jače navale Turaka po zadarskom kotaru. One su sve češće, a pućanstvu okoline jedino je zaklonište Zadar sa svojim čvrstim bedemima. Usled čestih navala nastaje pravi metež porodica sa stokom po krajini, ostrvima i varoši; to prestaje tek iza turskih ratova. Seljaci ulaze u varoš i nekoji se stalno nastaniše u južnom čošku, te je tako nastao vremenom varoš, predgrađe pod samim gradskim bedemom.¹ Tu su imali svoje stalno boravište, a u polju svoje stanove. Okolina varoši biva usled ratova sve pustija. Po jednoj relaciji zadarskog mletačkog kneza iz god. 1524 znamo, da je stanovništvo zadarske okoline od 60.000 spalo na samih 5.500 duša.² Ostalo se raselilo i izginulo. Od 280 sela, koja su se nalazila u okolini Zadra ostaje god. 1533 samo 96, i to sa 5—6 kuća — potleušica.³

Venecija favorizira kolonizaciju Slavena u varoši i po ostrvima, i ako nije vazda po čudi starim zadranima, ali ona treba vojnike i radnike. Ona ih često štiti od bahatosti varoške gospode i postupa s njima blago i oprezno. Tako su vremenom od ponosnih Dinaraca, koji su u bežanju ostavljali svoje države, i svoja polja postajali u novim prilikama poslušni kmetovi, puni resignacije i u časovima najveće bede i nevolje. Kod njih se je razvijao neki osećaj odanosti i dužnosti prema novoj gospodarici i zaštitnici. Bili su ponosni, da mogu vojevati i žrtvovati svoje živote za slavu i veličinu Sv. Marka. Usled čestih bojeva i turskih navala život je stanovništva bivao sve teži, a Zadar i ostrva bila su već prepuna naroda. Venecija ne zaboravlja svoje dobre vojnike i verne „schiavone“. Ona ih seli u Istru. God. 1558 prelazi više porodica zemljoradnika iz Zadra u Istru oko Poreča (Parenzo, Torre dell'Istria).⁴ God. 1570. kad je buknuo ciparski rat, pade Nadin, a Turcima ostaje slobodan put do Zadra.⁵ Iste godine Giorgio Filippini vodi

¹ Italijanski ga nazivlju *borgo*, a naš ga narod nazivlje *varoš*, imenica muškoga roda, za razliku od *varoši* ženskoga roda, koja se rabi za *Città*, *Stadt*. Kad je nestalo straha od Turaka mnoge su se porodice povratile iz varoša u stanove; tako se razvilo selo *Stani*, na istoku zadarskih Jazina (Val de Ghisi). Tu su porodice: Gazić, Duklć, Novoselić, kojih još ima u varošu.

² Ljubić, Ogledalo II. 123.

³ Rammentatore Zaratino, 1845., pag. 8.

⁴ ⁵ Carlo Federico cav. Bianchi, Zara Cristiana, Zara 1880. pag. 399.

40 porodica iz Zemunika u Poreč.¹ G. 1579 Barbarigo naseljuje ponovo nekoliko porodica zadarskih kotaraca na svoja imanja oko Poreča u Istri.² G. 1581 Giacomo Renier naselio je osam porodica iz Zvonigrada kod Zadra na istarski Promontur.³ G. 1588 prelazi 27 porodica iz Zadra u područje oko Pulja.⁴

U tim nesigurnim prilikama Zadra i njegove okoline slavensko stanovništvo Dalmacije jest jedina zaštita. Ono se jedino bori pod komandom raznih vojvoda naše krvi i Mlečana. U Ninu i Biogradu ponose se mletačke vojvode naslovima kao „Governatore colonello dei Croati di Nona“ ili „Governatore dei Croati di Zaravecchia“. Većinom su taj naslov nosili ljudi naše krvi ili Zadrani. U samom Zadru širi se slavenski elemenat i jezik. U samom plemstvu javljaju se pesnici, koji pišu hrvatski, *Zoranić* i *Karnarutić* (Karnarutti). *Šimun Begna-Kozičić* kao modruški episkop vodi naš jezik i narod i tiska crkvene misale i knjige u našem jeziku. *Baraković*, Zadrani i sveštenik, jadikuje u svojoj „Vili Slovinki“, što naši ljudi ne daju važnosti svome materinskom jeziku, i što „jezik slovinski nauk od skula promini u rimski“. Sam Mlečanin *Gintiniani* piše „da se u Zadru živi i govori po slavenskom običaju, a tako isto i jedan deo plemstva, dok drugi plemići govore i odevaju se na italijanski“. Toliko je bio udomaćen hrvatski jezik, da je zadarski notar Budineo (Budinić) u dokonici sastavljao hrvatske ljubavne stihove na praznim delovima svojih ispisanih službenih akata.⁵ U to su doba i mletački provedituri u Zadru primali namirnice od svojih pandura iz krajine pisane našim jezikom i ćirilicom (bosanćicom), koje ćemo još naći u starom državnom arhivu u Zadru. U to se je doba hrvatstvo najviše raširilo u Zadru, ali ipak onaj stari kostur varoši sa ono nekoliko najvažnijih mišičnih fibrila i najuzvišenija emanacija njegovog duha — municipium, ostali su romanski. Netaknuti i neoskrvnjeni. Takav je bio XVI vek i početak XVII veka, do početka Kandijskog Rata.

Pred sami Kandijski Rat bilo je na zadarskom teritoriju i dosta mirnih perijoda kad narod nije osećao potrebu, da se seli. Naročito Turci marljivo rade i obrađuju svoje posede. Poznato nam je po referatima generala L. Foscola, da su sva polja pod upravom vranskih zaima Durakbegovića, bila pretvorena „u bašte, a sama Vrana u pravi Eden“. Taj je mir malo potrajao. God. 1648 buknuo je Kandijski Rat i Foscolo odmah u početku iz strategijskih razloga ruši topovima i diže u lagun sve što se nalazi pred mletačkom granicom u dubini od 25 milja.⁶ Narod opet beži i seli se.

^{1 2 3 4} Carlo Federico cav. Bianchi Zara Cristiana, Zara 1880. pag. 339.

⁵ O tom se možemo uveriti u lepom, novo uređenom Notarilskom Arhivu na zadarskoj Prefekturi pod „Atti Budineo“.

⁶ Dispacci Sv. 53, br. 229.; Sv. 66.; Proveditore Generale Z. Dolfin br. 12 (Archivio dei Frari, Venezia). — Relazione del Proveditore Generale P. Valier, 15-III. 1685 (Zadarski Državni Arhiv). — Relazioni di An. Giusti sopra lo stato della Provincia ai Sindaci Inquisitori in Dalmazia (Biblioteca Paravia, Zadar, br. 11173). — *Dottor Francesco D'fnico*, Historia della Guerra di Dalmatia Fra Venetiani e Turchi dall'anno 1645 sino alla pace e separatione de confini 1671 (Prepis originala, Biblioteca Paravia br. 15879 u Zadru).

Filip Zupanović vodi 430 kotaraca i 4500 glava stoke iz Zadra u Kastanjevicu kod Pulja u Istri. Po istarskim kronikama znamo, da je od 1648 do 1649 godine, u vremenu od samih 18 meseca, prešlo 279 porodica sa 2200 glava stoke iz zadarskog kotara u Istru.¹

Iza Kandijskog i Morejskog Rata nastao je u okolini Zadra u glavnom mir. Još je bilo manjih okršaja, a i turski gusari bi se ponekad još do u početku XVIII veka zaletili na zadarska ostrva. Kad je u XVIII veku nestalo Turaka ostala je okolina Zadra pusta i nenaseljena. Po jednoj *Coronellievoj* karti iz god. 1697, koja je inače kopija neke starije karte iz god. 1596, možemo ustanoviti, da je u zadarskoj okolini nestalo 27 sela (Cerodolo, Blatac, Monteferre, Plovanadraga, Čelopeč, Sv. Martin, Kamenjak, Cukal, Ređani, Komorane, Papračane, Kosopaščina, Koruplje, Hoviljica, Lustica, Sevorujane, Veteričić, Podveršće, Hraščane, Paprat, Sv. Jelena, Gazenice, Filipišćina; Kanal, Papavice, Ređane i Blata). Polja su propala, razlila se voda, jer su se vremenom zatrpali ponori. Zemlja se pretvorila u blato i baruštinu, koja je širila groznicu i bolesti. Sama Venecija misli i hoće, da popravi to stanje. Podižu se po varošima gospodarske akademije, da se narod uputi u moderno i racionalno gospodarstvo. Darivaju se bivši mletački generali zemljom i naslovima pod uslovom da melioriraju svoje feude i ožive krajinu (Feud Vranski porodica Galbiani i Borelli). Međutim se pučanstvo okoline ne razvija, oslabile ga bolesti i ratna navika, da živi od pljačke. Još se god. 1794 osećaju posledice ratova. To nam najbolje dokazuje jedno predavanje zadranina Stratica u splitskoj Akademiji.² On kaže, da nije rat kriv, što nema naroda i što je krajina veoma retko naseljena, već opšti nerad. Ratovi su doduše uništili mladost, ali su ostale netaknute i zdrave žene rodilje, da obnove narod. Napredak ne gubi ništa — kaže on — ako se ljudi menjaju, već ako se napuste običaji i rad. Narod se je u ratovima odučio od rada i obrađivanja, pak je i zaboravio raditi, a nitko ga opet neće da podučava. Iz potrebe da se hrani on se dava na zločinstva i hajdukovanja. Posledica je svega toga, da tamnica i robija oduzima ženama muževe baš kad su ovi najproduktivniji. Zato nema dece, a i od ono malo poroda što još ima dobra polovina umire od bolesti i nečistoće.

Narod na ostrvima, bio je pomorstvom u čestom i bližem dodiru sa kulturom; on je bio mirnije ćudi i radišniji, pak je pružao varoši podmladak za obnovu građana. Zato ćemo u zadarskim slavenskim prezimenima naći 60% sa ostrva. Ovaj svet ulazi u varoš, da pokrije kakvo skromno nameštenje poslužnika ili sitnog trgovca. Dok su prvi Hrvati i Dinarci prvih turskih ratova uzdržali u varoši svoj jezik i običaje, deca ovih trećih novih doseljenika, iza turskih ratova, gube lako svoj jezik i običaje. Osvaja ih italijanska kultura i civilizacija. Inače je to shvatljivo kad znamo, da su neprestani ratovi Slavene potpuno osurovili. Hrvatski se govori samo u

¹ *Bianchi* o. c. pag. 399.

² *Disertazione*: Sulle Cagioni e rimedi della Spopolazione della Dalmazia. Recitata all'Academia di Spalato nel 1797 da Mr *Gio. Domenico Stratico* (Rukopis u Biblioteca Paravia u Zadru br. 10654). Gospodarska je Akademija osnovana u Splitu 1767.

varošu i u najnižim slojevima puka. Inteligencija je sva odgojena u duhu Mletaka i italijanske kulture. Ne samo katolici, već i pravoslavni elemenat — valjda pomešan sa nešto cincarskih porodica (Teodorović, Petranović) — poprima italijansku kulturu, jezik i običaje. Bilo je pravoslavnih Dinaraca, još u XIX. veku, koji su morali kao posednici da upotrebljavaju tumače za srpsko-hrvatski jezik kad su primali svoje kmetove iz okoline.

Po prezimenima zadarskih porodica u XIX. i XX. veku vidimo, da je 50% građana iz bližnje okoline varoši, 30% iz ostale Dalmacije i susednih zemalja u zaleđu, a samo 15%—20% iz Italije. Naša su prezimena većinom patronimika i metronimika ličnih imena i nadimaka. Nekoja označuju kraj odakle je porodica došla (Graovac, Grabovac i dr.), nekoja su ostala po nadimku (Pivac, Vukuša, Večeralo i dr.), kod mnogih se prezime razvilo po zanatu dotične porodice (Kovač, Kolar i dr.). Nekoja prezimena potsećaju na makedonska imena (Rajčević, Giljanović) i svedoče o velikom mešanju naroda u našoj zemlji za vreme turskih ratova.

U Zadru je za vreme ratova propala i trgovina i obrti, i već je pod Venecijom postala ta birokratska varoš. U njoj je bio proveditur za celu Dalmaciju, to je bila glavna varoš cele istočne obale. Kao takva prošla je kratku francusku vladu i prešla, sa ostalom Dalmacijom, u sklop Austro-Ugarske Monarhije. Zadar je živio u glavnom kao birokratska varoš od činovništva, i od prometa onog dela Dalmatinaca, koji su radi upravnih pokrajinskih vlasti morali da provedu nekoliko dana u njemu. Seljak iz okolice, siromašan i štedljiv po naravi, nije nikada trošio u varoši više od onoga, što bi u njoj zaslužio. Naročito se Zadar u sto godina austrijske vladavine pretvorio u maleno provincijalno središte. U njemu je bio uređen život na takav način, da su mogli zadovoljavati svoje duševne i materijalne potrebe građani, koji su osnivali svoju egzistenciju isključivo na državnu mesečnu platu. Zadar je bio pun najotmenijeg ukusa u odevanju; pozorište je imalo svoje sezone opera i drama sa vrlo dobrim italijanskim silama; bilo je muzičkih škola i društava; kina i zabava; muzeja, arhiva i biblioteka. Taj novi svet glavne varoši u provinciji probio je bedeme sa strane mora i stvorio lepu obalu sa velikim modernim palatama i najmodernijim stanovima; varoš se širi prama selu Arbanasima; ispunio se morski kanal između varoši i kopna. Gradile su se velike kuće put Istoka, oko starih Jazina (Val de' Ghisi), Cerarije i Brodarice, i konačno se protegao čitav red villa uz severnu obalu kopna oko „Zmorašnje Vale“ (Val di Maistro) do Puntamike, a sa južne strane varoši uz Kolovare. Varoš se je vanjštinom izvanredno razvijala. No, ipak, u čitavom tom socijalnom i ekonomskom napredku varoši osećala se težina one doseljene mase sa raznih strana, kojoj je najuzvišenijom čežnjom bila povišica plate i postignuće višeg razrednog čina. Prama njima se je udešavao i privredni život građana. Nije bilo većeg poduzetnog duha, nije bilo odvažnosti u poslovima. Sve je to teklo u skučenom obimu, pak nije bilo ni većeg kapitala ni bogatijih ujudi. U varoši su svi živeli ili od malenog poseda, ili od kuća koje su se inajmljivale činovnicima, ili od trgovine koja se ponovno osnivala na one

mesečne plate. U takvoj se je sredini stvarao pravi tip malograđana, plašljivog, bez odvažnosti, skučenog horizonta, prgave ćudi samo kad ga nitko ne sluša. Inače tip, koji je bio vazda pripravan da se resignira u najvećoj nevolji i strahu, da ne izgubi i ono malo što ima. Iz te opšte nevoljne slike odskaču samo nekoliko starijih zadarskih porodica, koje su se održale neovisne, i nekoliko porodica italijanskih doseljenika, trgovaca.

Kao birokratsko središte varoš je privlačila i elemente sa kulturnog zapada. Tom morskom strujom dolazi mletački, pak francusko-austrijsko-lombardijski italijanski elemenat. Ova struja nije bila brojna, ali je imala mnogo veći značaj u varoši. Ovi su Italijani dolazili kao viši činovnici, notari, glazbenici, lekari, učitelji i sveštenici. Dolazilo je i propalih italijansko-mletačkih plemića, da zarade u mletačkoj vojnoj službi. Posle ratova dobivaju feude i primaju se u gradsko plemićsko telo. Od starog autohtonog zadarskog plemstva u XIX. veku nalazimo još samo nekoliko porodica (Grisogono-Bortolazzi, Dominis, Fanfogna i Begna). Ostalo je plemstvo nešto od slavenskih doseljenika iz okoline (Babić, Dede-Janković, Damiani-Vergada, Kreljanović-Albioni, Crnica, Ljubavac, Smiljanić i dr.) i od većine italijanskih doseljenika (Benvenuti, De Ponte, Corponese, Stratico, Lantana, Borelli, Galbiani, Parma-Lavenzuola, Pelegrini-Danieli, Zanchi, Denaro i dr.). To je baš onaj elemenat, što je osvežavao onu jezgru varošskog stanovništva, koja je podržavala kontinuitet starog romanskog duha u varoši,

Francuska okupacija ostavlja također nekoliko porodica (Maupas, Quen, De la Garde, Pouquié, Rougier, La Jaques i dr.). Austrija u svom prvom početku šalje činovništvo iz Lombardije (Bortolotti, Luchini, Flumiani, Gosetti i dr.), pak dolaze i trgovci (Brunnelli, Rolli, Beretini, Perlini, Persicali, Botura, Borta, Tamino i dr.); kasnije sa svojim vojništvom i političkim činovništvom ispunjava varoš s elementima svih mogućih svojih narodnosti: Čeha (Ledvinka, Červenka, Vyhnalek, Čepička, Hrack, Dvořak, Novotni, Roubiček i t.d.); Slovenaca (Pavlin, Poglaien, Godnig, Vilenik, Zeranšek, Rozanek i t.d.); Mađara (Nady, Kisswerday) i Nemaca (Seifert, Handl, Schlacht, Scharlach, Zink, Ober, Fischer, Höbert, Schwarz, Müller, Banch i t.d.). Naći ćemo i Furlana, Tirolaca, Poljaka i Arbanasa¹. Od svih je naroda Zadar primio po nešto, samo je židova vrlo maleni broj (Mandel, Kurzrock, Sauli i Drueter), što je najboljim dokazom da nije nikada u zadnje doba cvetao kao trgovačka varoš.

Po historijskim faktima vidimo, da su u tom malenom prostoru, između varoških bedema stajali 13 vekova u neprestanom dodiru dve različite etničke grupe: Romani i Slaveni. Prvi put, iza god. 614 Slaveni osvajaju teren i ulaze u varoš, ali kao nesređena masa usvajaju romanski red i organizaciju i asimilirani od varoši pružaju svojom krvlju svežine starom romanskom telu; drugi je put pobedio romanski duh na splitskom saboru god. 925. Dalje kroz tisuću godina zajedničkog života u varoši ne možemo ni da govorimo o nekim etničkim borbama. Posledica je njihovog dodira konti-

¹ Arbanase je doselio na teritoriju jugoistočno od varoši u XVII veku arhiepiskop Zmajević, rodom Kotoranin. Oni još danas govore arbanaški.

nuitet onog prastarog varoškog duha, koji — i ako dekrescedno — ipak vazda traje do XIX. veka. U XIX. veku prvi put dolaze do pravog sukoba ova dva elementa. U početku XIX. veka svaki je Zadrani samo Dalmatinac. Njegov patriotizam ne prelazi granice stare Dalmacije, obuhvata samo ono nekoliko jadranskih varošica istih tradicija i zajedničke sudbine. Pre sredine veka počimlju se ljudi, uplivom materijalističkih teorija, da se više zoološki opredeljuju. Po kulturi i jeziku su čisti Italijani, ali po rodu i krvi su Slaveni. Zato se skoro sva inteligencija smatra slavenskom. Inače se mašta nekih Zadrana zabavlja i idejama o Velikoj Slaviji (slikar Salghetti). To je sve bila poezija pojedinaca o čijoj realnosti nije nitko ozbiljno mislio. Tek se oko sredine XIX. veka oseća zametak nacionalnog diferenciranja. Imamo dve političke stranke, aneksioniste i autonomiste. Jedni traže aneksiju sa Hrvatskom i Slavonijom, a drugi bojeći se, da ne postanu robovi Zagreba, traže autonomiju Dalmacije¹. I jedni i drugi smatraju se Slavenima². Ipak te njihove dve stranke možemo još smatrati kao neku reminiscencu na prošlost. Potsećaju na one stare borbe u dalmatinskim varošima intrinsečnih i ekstrinsečnih. Borba se sve više zaoštrava i poprima sve jasnije konture. God. 1851 Tommaseo se tuži: „Slaveni ne shvataju Italijane, a ovi u preteranom ponosu na prastaru prošlost bedasto preziru one“. Zadnjih decenija XIX. veka ne možemo više, da govorimo o sukobu dvaju stranaka, već o sukobu dvaju naroda. Na jednoj su strani Slaveni, narodno osvešteni, koji su nikli iz naroda, a u drugom je onaj stari romanski duh, koji se dalje bori u izrazitoj formi modernog italijanskog iredentizma. Premda su ti zadarski Italijani većinom stvoreni od slavenskih elemenata iz okolice, ipak njihov princip izvire iz stare varoške romanske tradicije i kulture. Osnova je nacije duša i ta je pobedila Slavene 1922 godine u Rapalu; bila je jača, premda je plebiscit Slavena imao vrlo velike brojke.

Današnje stanje.

Odmah iza sloma monarhije Zadar privlači svojim geografskim i političkim položajem kao središte između Italije i prostranog jadranskog zaleđa, koji je usled dugog rata ostao bez raznih industrijskih produkata. Preko Zadra se prevaža jeftina italijanska roba u Hrvatsku i Bosnu, gde se skupo prodava. Malo zatim razvija se špekulacija valutom. Kad je Italija anektirala Zadar proglasila ga je slobodnom lukom. Roba koja se u Zadar uvaža ne plaća carinu, pak je mnogo jeftinija, nego li u Italiji i Jugoslaviji. Razvija se kontraband prama Jugoslaviji sa svilom i vunom, a prama Italiji duhanom, kavom i šećerom.

¹ God 1851 Nikola Tommaseo ističe bojazan, da Dalmacija ne izgubi svoju staru kulturu i ne postane robom Zagreba i Hrvatske, gde su još *vojničke granice i ponemčena aristokracija*. (Hrvatsko Kolo Matice Hrvatske Knj. I god. 1905: J. Milčetić, Nikola Tommaseo, pag. 318.)

² Prvi broj glasila autonomaša, kasnijih Italijana od 10. III. 1866 piše ovako: Slaveni ne samo plemenom nego i srcem i osećaje.n, mi prvi proglašujemo zakonito srodstvo veza što nas spajaju s drugim našim sunarodnjacima...

U varos se doseljuju vešti i lukavi italijanski trgovci (Moroni, Benedetti, Coacci, Magnelli i dr.), pak svi oni optanti iz ostale Dalmacije, koji nisu hteli da ostanu u Jugoslaviji (Smrkinić, Politeo, Cetineo, Šoljan, Taccioni, Ševeljević i t.d.). Konačno dolaze Grci i Arbanasi sa industrijom duhana (Dibra, Peristerides i dr.). U prvim godinama iza sloma varoš vrvi raznim došljacima, koji dolaze samo zato da lahko i brzo zarađuju. Sve su trgovine pune, a mnogi nose po ulicama na kolicama ili na sebi predmete koje prodavaju. Ambulantna trgovina sve se više razvija, a u živahnijim ulicama svaki deran prestavlja jedan exchange office. Međutim kako se prilike sređivaju tako nestaje pomalo i tog posleratnog abnormalnog života. Sama se Italija bori proti kontrabandu iz Zadra, a Jugoslavija uredivši neke carinske odnošaje sa državama srednje Evrope uvažava uz istu cenu bolje produkte. Zarada biva sve teža, a poslova sve manje. Više se gubi nego li dobiva. Tako se privredni život varoši postepeno približuje mrtvilu.

Promenom političkih prilika prvi su se odselili Slaveni, naročito inteligencija i privrednici. Onda je došao red na italijansku inteligenciju. Zadar je od glavne varoši jedne provincije od 12.832.78 km² i 600.000 stanovnika spao na glavnu varošicu jedne provincije od 110 km² i 18.623 stanovnika. Manja je potreba činovništva, pak i sa te strane varoš gubi. Italija se stara, da oživi varoš dižući tvornice konopa, mreža i monopolskog duhana; trošeći novaca u spoljašno uređivanje varoši; osnivajući društva za promet stranaca. Nema jednog diplomatskog dodira sa Jugoslavijom, gde se ne raspravlja o sudbini Zadra (Santa Margarita, Roma, Nettuno). Danas on u glavnom živi na teret Italije. Nalazi se u nekom stanju mirovanja, gde ni sami Italijani ne znaju da uoče pravu sliku njegove budućnosti.

Zadar momentano nema nikakve privlačne snage za bližu i daljnu okolinu.

U okolini, koja je posle tolikih vekova ostala bez središta, osećamo zametak novog života. Dok je taj narod okoline u prošlosti bio ovisan o varoši, danas se pomalo oslobađa i počimlje samostalnije da radi. Posleratna bolest lakog zarađivanja nedopuštenim sredstvima bila je zadržala nešto prirodni tok njegovog razvoja. No danas se ipak u mnogim mestima opažaju lepe pojave disciplinovane organizacije u poslovima, osobito na području uljarske i ribarske industrije i trgovine. Razvija se i pomorstvo sa manjim brodovima, a na ostrvima Olibu, Istu i Molatu osnovala su se i veća društva za trgovinu velikim jedrenjačama i parobrodima. Nekad je najveći ideal otočana bilo useliti se sa ušteđenim novcem u varoš i tamo otvoriti malu trgovinu ili gostionu,¹ računajući na onu malu zaradu sa ljudima iz svojeg ostrva. Tu je životario ili bi propao u konkurenciji sa lukavijim trgovcima u varoši. Danas svaka ušteta, a i novac što ga šalju iseljenici iz Amerike, ostaje na selu, pak treba tom novcu tražiti nove puteve. Izgleda, da je zdrav razum radišnog i izdržljivog naroda našao te prave puteve. Danas mnogi seljaci sa ostrva kupuju i unajmljuju zemljišta

¹ U Zadru još ima ulica, gde su ovakve gostione i male trgovine jedna do druge poredane.

po celom Kotaru do Benkovca. Već na mnogim mestima po kopnu nalazimo stanove, a i stalne kolonije otočana. Oni su marljiviji, a opet ih previše ima po onim malenim stenovitim ostrvima. Kotari su slabo i retko naseljeni i Kotarci ne vole da mnogo rade, oni rade polaze kao čobani sa stokom na pašu. U toku od nekoliko vekova, u različitim geografskim prilikama, stvorila su se od istog korena dva različita tipa: ostrovski i kotarski. Sad se posle stotinu godina pomalo vraća otočanin u one krajeve, koje je davno pred Turcima morao da ostavi. Uz marljivog zemljoradnika sa ostrva čujemo ojkanje Kotarca na paši. Time ova zadnja politička promena može ponovno da oživi i razvije kraj, koji je kroz toliko vekova bio pust.

Tako će ovaj naš narod, ako bude mirno i nesmetano obradjivao svoje tlo, bez unutarnjih i spoljašnjih ratova, konačno dati ovoj zemlji i svojim kvalitetom jači rasni značaj, nego li je mogao da daje u 13 vekova svojim kvantitetom.

Lucijan Marčić.

RÉSUMÉ

POPULATION DE ZADAR

Deux courants de migration ont rafraîchi la population de Zadar. Un de ces courants venait du continent et des abords immédiats de la ville (iles devant la ville même), l'autre venait du côté de la mer. Le premier l'emportait toujours par le nombre, mais le second était toujours plus important au point de vue qualitatif. Le premier augmentait la densité de la population, le second donnait à la ville la forme et le caractère. Le premier avait comme élément ethnique principal les Romains, le second les Ilyres et les Slaves. Les groupes ethniques accessoires du premier courant étaient composés surtout des Grecs et des Germains occidentaux; ceux du second courant étaient composés des Celtes et des Morlaques, et au XIX siècle de toutes les nationalités de l'ancienne Autriche-Hongrie. La première population était composée d'Ilyres, ensuite de représentants de la tribu illyrique-celtique de Liburnes, ensuite de Romains et enfin de Slaves. Les Romains affluaient constamment dans la ville mais point par groupes; leur immigration était plus intense pendant le règne de la Venise, de la France et de l'Autriche. Les Slaves, dès leur arrivée en Dalmatie, ont renouvelé la population de la ville; plus tard, la population est constamment rafraîchi par le courant dinarique. L'intensité de ce courant dépendait de celle de la poussée turque. Après les Turcs, ce courant reste le seul facteur dans le renouvellement de la population de la ville.

Les Romains, plus civilisés, arrivent à assimiler les différents petits groupes ethniques de la ville, et même en grande partie le groupe slave le plus nombreux. Une des conséquences de cette lutte ethnique fut aussi la victoire italienne à Rapallo, le 12. novembre 1920.

Par suite du traité de Rapallo, Zadar reste isolé dans la mer slave. Les premières conséquences de cet isolement sont le dépérissement éco-

nomique et, partant, la diminution du nombre d'habitants. En outre, Zadar cesse d'être la ville principale d'une province de 600.000 habitants; sa région actuelle, y comptant la ville même, ne compte que 18.623 habitants. Par suite de l'affaiblissement économique et politique, Zadar a perdu son pouvoir d'attraction. C'est un côté négatif qui empêche la population de réparer ses pertes.

Dans les environs à population purement slave, restés sans leur centre naturel, on constate que les conditions se normalisent. Cette région, libérée du pouvoir attractif puissant de la ville, se développe d'une manière libre et indépendante dans le sens de l'agriculture et du commerce maritime. Les suites positives d'une indépendance sociale et économique plus grande se font déjà sentir dans la région entière. La population augmente dans les îles et cette augmentation provoque un nouveau courant de migration qui va des îles vers le continent, où la densité de la population est très faible. Les Slaves, qui étaient depuis leur arrivée en Dalmatie, toujours pris par des luttes continues, pourraient aujourd'hui, dans les conditions normales, rendre au pays une importance plus grande.

Lucijan Marčić.